

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

Кафедра истории Древнего мира и Средних веков

Одесский археологический музей

Национальной академии наук Украины

Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья

Национальной академии наук Украины

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук.7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяк И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского
национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Крава.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

М.І. Ніколаєв (Миколаїв, Україна)

**ВИДАТНІ ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ У МОНОГРАМАХ
ЕЛЛІНІСТИЧНИХ МОНЕТ ОЛЬВІЇ**

У дослідженнях П.О. Каришковського¹ чимало уваги приділено відновленню імен магистратів, прихованих у монограмах і скороченнях на монетах, як важливої складової реконструкції соціально-політичної історії Ольвії. Для розв'язання цього завдання в цілому дослідником були застосовані традиційні принципи ономастики: доповнення скорочень, у першу чергу, виконувалося іменами, зафіксованими в Ольвії, у другу чергу, іменами, відомими у Мілеті, у третю – загальногрецькими іменами. Як досить вдалий приклад використання принципів ономастики слід зазначити тлумачення П.О. Каришковським монетного скорочення MONI розповсюдженим в античному світові іменем Монім, що підтвердилося в наш час знахідкою відповідного напису². Однак ономастика не в змозі виявити зв'язки між монетними скороченнями та монограмами й реальними історичними постатями – епонімами, дедикантами і т.і.; більш того, ідентифікація скорочень і монограм на монетах відноситься до самих важких і невдячних завдань античної нумізматики, дуже рідкі випадки, коли авторові подібного розшифрування вдається шляхом переконливих зіставлень завоювати своєму тлумаченню загальносусільне визнання³.

Тим часом дослідження найбільш інформативного документа догетської Ольвії – епонімного календаря IosPE I² 201, завершилися його синхронізацією, у тому разі, в остаточному варіанті⁴; у неушкодженому вигляді календар містив 110 рядків, що, до речі, відповідає розміру першого стовпця календаря Мілета. Враховуючи, що літочислення Ольвії було точною копією мілетського⁵, цей факт не є якимось невірогідним. Наявність календаря, синхронізованого із сучасним літочисленням, дозволило, у тому разі, доповнити традиційні ономастичні студії пізньокласичних-геліністичних написів і монет Ольвії такими інструментами як просопографічна реконструкція, просопографічна інтерпретація й просопографічне датування; кілька десятків написів і монет догетської Ольвії отримали не тільки уточнені дати випуску в порівнянні із традиційними методами датування, але також і родову ідентифікацію згадуваних у них осіб⁶. Вузкість кола ольвійської еліти, у середовищі якої звичайною практикою було почергове обрання на вищі державні посади⁷, дозволило висунути важливе теоретичне положення: згадування історичної особи в лапідарному написі означає високу ймовірність виконання цією особою (або його родичами) посади монетного магистрату; одночасне згадування особи в написі й епонімному календарі IosPE I² 201 збільшує ймовірність цього факту⁸.

Згідно з античною традицією, передбачається виконання посади монетного магістрату хронологічно близько до виконання посади епоніма⁹. Тож метою пропонованої статті є інтерпретація ряду ольвійських монетних скорочень та монограм іменами реформатора і евергета останньої третини IV ст. до н.е. Калініка Євксенова, дедиканта присвяти IosPE I² 163 й епоніма 213 р. до н.е. Міса Боспорихова, також, першого (неофіційного) представника Мітридата VI Євпатора в Ольвії, Стефана, сина Олександрова зі Смірни.

1. Період облоги Зопіріоном (близько 331-330 рр. до н.е.) пов'язується із здійсненням низки заходів, у тому числі грошової реформи, зокрема заміни повновагих «асів» борисфенами. Ініціатором цих заходів, згідно з інтерпретацією Ю.Г. Віноградовим та П.О. Каришковським почесного декрету IosPE I² 25+31, є Калінік Євксенов (Καλλίνικος Ευξένου)¹⁰. В останні роки стали відомими кілька монет Ольвії, виконаних зі свинцю, які копіюють випуски золотих і срібних статерів. Як припускають дослідники, зазначені монети були випущені у період облоги і являються частиною фінансової стратегії ольвіополітів¹¹.

Отже, існує група майже синхронних, що відносяться близько до 331-329 рр. до н.е., золотих, срібних і свинцевих (облогових) монет, а також перший випуск борисфенів (мал.1), які можна відносити до пам'яток грошової реформи, тобто, згідно з інтерпретацією декрету IosPE I² 25+31, до діяльності Калініка Євксенова. Примітно, що всі зазначені монети містять спільну ознаку – монограму¹² або її графічний варіант на реверсі (мал.1). Традиційно ця монограма трактувалася як ЕК, найпевніше в припущенні, що в ній приховане досить поширене в Ольвії ім'я Гекатеон, Гекатей (Ἐκατέων)¹³. Загальноприйнята інтерпретація цієї монограми наведена й у нашій статті¹⁴, де ми ототожнили її з ім'ям епоніма 320 р. до н.е. Гекатеона Пантаклова (Ἐκατέων Παντακλέους).

Звертаємо увагу читача на те, що в синхронізованому епонімному календареві Ольвії близько 330-329 рр. до н.е. (тобто, у період облоги) епонімну посаду виконав хтось Калінік Філоксенов (Καλλίνικος Φιλοξένου). Впадають в око як однакові імена, так і одноосновні патроніми обох Калініків; цей збіг говорить про імовірну приналежність Калініка Євксенова й Калініка Філоксенова до одного роду та підтверджує поширену в Ольвії традицію призначати на вищі посади своїх родичів¹⁵. Таким чином, синхронізований епонімний календар Ольвії IosPE I² 201 надає важливий аргумент на користь інтерпретації

Мал.1 Перший випуск борисфенів. Монограма Калініка Євксенова

декрету IosPE I² 25+31 видавцями. Більше того, на підґрунті синхронності подій і просопографічних відповідностей «замикається» коло відомих фактів і виникає припущення, що в розглянутій нами монограмі приховане ім'я Калініка Євксенова, при цьому, монограму слід читати не як ЕК, а навпаки, як КЕ, тобто К[αλλίνικος] Ε[υξένου].

Зауважимо, що пропонувана інтерпретація розглянутої монограми є важливим нумізматичним, хронологічним і історичним свідченням участі Калініка Євксенова в грошовій реформі й відмінно підтверджує матеріали, уведені в науковий обіг видатними дослідниками¹⁶ Ю.Г. Виноградовим і П.О. Каришковським. Не можна не відзначити й той факт, що нами зафіксований реальний хронологічний репер у епонімному календарі Ольвії, який, до речі, узгоджується з попередніми наробітками — рік Καλλίνικος Φιλοξένου, що співвідноситься з 329 рр. до н.е. Звідси випливає, що самий нижній збережений рядок I стовпця календаря – рік [Ἀγρότας? Δ]ιονυσίου відповідає близько 291 р. до н.е., відповідно, самий верхній — рік Ἀντιμ[ήστωρ] Ἀγαθίνου — близько 357 р. до н.е., а всі збережені рядки першого стовпця календаря синхронізовані з точністю 2-3 роки.

Встановлення реального хронологічного репера (рік Καλλίνικος Φιλοξένου≅331-329 рр. до н.е. в епонімному календарі, який синхронний монетним випускам 331-329 рр. до н.е. з монограмою КЕ (Κ[αλλίνικος] Ε[υξένου]), дозволяє продовжити зіставлення імен епонімів з нумізматичними матеріалами. Так, П.О. Каришковським¹⁷ були запропоновані достатньо вузькі датування статерів і борисфенів (325-320 рр. до н.е., 320-315 рр. до н.е. й 320-310 рр. до н.е.), що містять монограми **ΠΕ**, **Ξ**, **Ж**, відповідно. Монограми **ΠΕ** й **Ξ** традиційно¹⁸ читаються як ΠΕ й ΕΚΑ, відповідно. Читання монограми **Ж** автором пропонується як ΚΛ(εόμβροτος) Π(αντακλέους). Переходячи до розглянутого варіанта синхронізації календаря можна виявити, що

монограма **ΠΕ** на монеті 325-320 рр. до н.е. співвідноситься з роком епоніма близько 324 р. до н.е. Π[ρωτογένης] Ε[ὐδώρου]. Монограма **Κ** на монеті 320-315 рр. до н.е. ототожнюється з роком Ἐκα[τέων Παντακλέους], епоніма близько 320 р. до н.е. У свою чергу монограма **Χ** на монеті 320-310 рр. до н.е. співвідноситься з роком епоніма близько 317 р. до н.е. Κλεόμβροτος Παντακλέους. Отримані матеріали дозволяють внести деякі, достатньо вагомі, доповнення та зміни у підсумкову таблицю співвідношення імен монетних магістратів та епонімів, запропоновану нами раніше¹⁹.

2. П.О. Каришковським зроблено видатний внесок у дослідження ольвійських борисфенів. Однак якщо початок їх карбування безперечно відноситься дослідником до 330-325 рр. до н.е., то заключні випуски датувалися від 245 до 235, або 240-230 рр. до н.е.²⁰. Більш того, іншими дослідниками²¹ у тому разі, О.М. Зографом, Н.А. Фроловою та М.Г. Абрамзоном, завершення карбування борисфенів відноситься аж до 220 рр. до н.е. Нижче на базі синхронізованого календаря та просопографічної інтерпретації деяких монограм та скорочень на заключних випусках борисфенів запропонована гіпотеза про тривалість їх випуску.

Відповідно до ономастичних досліджень П.О. Каришковського²² були ідентифіковані деякі скорочення на монетах, які хронологічно відносяться до другого стовпця календаря. Це срібні монети зі скороченнями ΚΛΕ, ΚΡΙ 220-210 рр. до н.е. або 210-200 рр. до н.е. Не складно ідентифікувати епоніма 222 р. до н.е., імовірно, дедиканта присвяти ΝΟ 125 і персонажа будівельного напису ΙοσΡΕ Ι² 180 Κλεόμβροτος Παντακλέους (онука епоніма 317 р. до н.е. Κλεόμβροτος Παντακλέους із першого стовпця календаря) з монетним магістратом ΚΛΕ, а епоніма 210 р. до н.е. Κρίτος Νικηράτου с монетним магістратом ΚΡΙ. Тож ідентифікація скорочень ΚΛΕ, ΚΡΙ з іменами конкретних історичних осіб–епонімів, з урахуванням хронологічних відповідностей, підтверджує правильність виконаної синхронізації календаря.

Зіставляючи рік епоніма 216 р. до н.е. Μένανδρος Ἐκατωνύμου з монограмою ΜΕ на борисфені²³ можна попередньо висунути гіпотезу про те, що вона може бути інтерпретована тим же ім'ям Μ(ένανδρος) Ἐ(κατωνύμου). При цьому можливий і варіант, за якого монограма ΜΕ відновлюється лише одним іменем Μέ(νανδρος), що не змінює суті реконструкції. П.О. Каришковський²⁴ для відновлення цієї монограми пропонував і ім'я Με(νεκράτης). Однак ім'я Μενεκράτης притаманне роду Аристократидів, історія якого достатньо добре простежується в

написах і календарі; із третьої чверті III ст. до н.е. цей рід зовсім не згадується, імовірно, будучи переможеним Діонісіями, які повернулися в Ольвію з вигнання²⁵. Що стосується патроніма епоніма 330 р. до н.е. Πολύμνηστος Μέ(νωνος), відзначимо, що цей епонім належить до невеликої групи другорядних ольвійських родин, які виконали посаду в короткочасний період (330-324 рр. до н.е.) існування в полісі радикальної демократії²⁶. Ще одне пропонуване П.О. Каришковським²⁷ для відновлення монограми ME ім'я – Мемнон з херсонеського напису IosPE I² 362, в Ольвії не зафіксоване.

Гіпотеза про ідентифікацію монограми ME з іменем епоніма 216 р. до н.е. Μένανδρος Ἐκατωνύμου значно підсилюється спільним розглядом з розташованим поряд у календареві епоніматом 217 р. до н.е. деякого Μῦς Βοσπορίχου. Ця особистість відома також як дедикант присвяти IosPE I² 163 Аполлону Дельфінію²⁸. Діяльність його у якості магістрату, імовірно, ілюструється монограмою MB на борисфені²⁹, тобто Μ(ῦς) Β(οσπορίχου). Відзначимо, що імен, які починаються на MB(...), не існує, саме тому П.О. Каришковський, Н.А. Фролова й М.Г. Абрамзон, оперуючи виключно методами ономастики, віднесли цю монограму до категорії, яка зовсім не піддається читанню³⁰. Зауважимо, що 20-30 років тому, можливо, батько цього Міса, якийсь Βοσ(πορίχος), також залишив монетну монограму ΒΟΣ на борисфені³¹. Притаманна Ольвії спадкоємність у виконанні посади монетного магістрату є одним з аргументів на користь тлумачення монограми MB іменем Міса Боспоріхова. До речі, порядок розташування монетних скорочень ME та MB, визначений П.О. Каришковським, є дзеркальним відображенням розташування епонімів Менандра і Міса у календарі IosPE I² 201. Отже, це дозволяє припускати, що у рік епоніма Менандра Гекатеонімова Міс Боспоріхов виконав посаду магістрата, а в рік Міса, Менандр був магістратом. Отримані матеріали підводять до гіпотези про карбування борисфенів в Ольвії аж до 217-216 рр. до н.е. включно. Зауважимо, що пропонувана гіпотеза має ще достатню кількість просопографічних аргументів³².

3. Ю.Г. Віноградовим³³ та А.І. Іванчиком³⁴ у 1998-2011 рр. був опублікований ольвійський декрет кінця II ст. до н.е. на честь евергета Стефана, сина Олександрова, купця зі Смірни й, одночасно, запропонована нова інтерпретація присвяти NO 74, дедикантом якої є той же Стефан, син Олександрів. Публікація цих документів у сучасній інтерпретації виявилася важливим внеском у дослідження історії пізньоелліністичної Ольвії. Нижче в науковий обіг вводиться синхронне історичне джерело – срібна монета³⁵ (мал.2) кінця II ст. до н.е., тобто доби

Мітридата VI Євпатора, зі складною монограмою, яка згадує Стефана, сина Олександрова зі Смірни³⁶.

Мал.2. Срібна монета зі складною монограмою

Автентичність рідкісних срібних монет із зображенням Афіни, списа, круглого щита, складної монограми й напису ОΛΒΙΟ-ΠΟΛΙ переконливо доведена В.А. Анохіним³⁷ та В.І. Наумовим³⁸. П.О. Каришковський³⁹ вказував на нехарактерну для Ольвії складність монограми й розрізняв у ній літери Ε, Φ, Π, Α, Ι, які В.А. Анохіним⁴⁰ прочитані як Ἐπιφάνης. Разом з тим В.І. Наумов, як доказ автентичності монет, відзначив складність монограм на синхронних монетах Боспору доби Мітридата VI Євпатора; дослідник розрізняє в монограмі майже всі літери імені Епафродіт⁴¹. На нашу думку, інтерпретація монограми іменем, не відомим раніше в Ольвії (ім'я Ἐπαφροδίτης у Північному Причорномор'ї зафіксоване лише в II в. н.е. у Горгіппії й Пантікапеї)⁴², не має достатніх підстав. Монограма однозначно ототожнюється нами з ім'ям ΣΤΕΦΑΝ, що є ще одним доказом автентичності досліджуваних монет (мал.3). Важливим аргументом, що підтверджує справедливість запропонованої інтерпретації, є те, що літери ΣΤΕΦΑΝ по ходу читання переміщуються з лівої в праву частину монограми. На базі монограми Стефана й з урахуванням спільного розгляду матеріалів по синхронізованому третьому стовпцю календаря IosPE I² 201 уточнено датування лапідарних написів, що згадуються вище, як близьких до 105 р. до н.е. і уточнено статус Стефана в Ольвії, як першого та, мабуть, неофіційного представника Мітридата VI Євпатора.

Мал. 3. Читання складної монограми

- ¹ Карышковский П.О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI до н.э. – IV в. н.э.). – Одесса, 2003. – С.132.
- ² Николаев Н.И. О новом направлении исследований надписей позднеклассической и эллинистической Ольвии // Вопросы эпиграфики. – М., 2012. – №6. – С.237.
- ³ Зограф А.Н. О монограмме первого архонта на монетах Ольвии. В кн.// Фролова Н.А., Абрамзон М.Г. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог. – М., 2005. – С.33.
- ⁴ Николаев Н.И. Основы синхронизации эпонимного календаря Ольвии IV–I вв. до н.э. Интернет-публикация. Код доступа: www.kankit.com.
- ⁵ Виноградов Ю.Г., Русяева А.С. Культ Аполлона и календарь в Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья.– К., 1980. – С. 19-64.
- ⁶ Николаев Н.И. О новом направлении исследований надписей... –С.227-271.
- ⁷ Карышковский П.О. Ольвийские эпонимы // ВДИ.– 1978. №2 – С.82.
- ⁸ Nikolayev M.I. New Materials on Activities in Olvia of Stephan the Son of Alexander of Smyrna // Гілея. – 2012. – № 64 (9).– С.147-150.
- ⁹ Зограф А.Н. Античные монеты // МИА. – Вып. 16. – М., 1951. – С.85.
- ¹⁰ Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Калинин, сын Евксена: Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н.э. // ВДИ. – 1982. – № 4. – 1983. – № 1.
- ¹¹ Анохин В.А. Поход Зопириона и финансовая стратегема ольвиополитов // Материалы, исследования и заметки по археологии и нумизматике. – К., 2010. – С.41.
- ¹² Карышковский П.О. Монеты Ольвии. – К.,1988. – С.81. (№1,2).
- ¹³ Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Калинин, сын Евксена: Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н.э. // ВДИ. –1983. – № 1. – С.26; Карышковский П.О. Монеты Ольвии. – К.,1988. – С.66; Фролова Н.А., Абрамзон М.Г. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог. – М., 2005. – С.223.
- ¹⁴ Николаев Н.И., Снытко И.А. Эпонимный календарь и монетные магистраты Ольвии IV–I вв. до н.э. // Нумизматика и торевтика Северного Причерноморья. – ОАМ.– Одесса, 2010. – I. – С.9-26.
- ¹⁵ Николаев М.І. Нові матеріали про діяльність Калініка Євксенова в Ольвії в IV ст. до н.е. // Гілея – 2012. – №57(2). – С.158-167.
- ¹⁶ Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Калинин, сын Евксена: проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н.э. // ВДИ. – 1982. – № 4. – 1983. – № 1.
- ¹⁷ Карышковський П. О. Доповнення до історії монетної справи Ольвії наприкінці IV ст. до н.е. // МАПП.– Одеса.–С.238; Карышковский П.О. Монеты Ольвии... –С.81 (№ 9, 13, 18).
- ¹⁸ Фролова Н.А., Абрамзон М.Г. Монеты Ольвии–С.226.
- ¹⁹ Николаев Н.И., Снытко И.А. Эпонимный календарь и монетные магистраты Ольвии IV–I вв. до н.э.// Нумизматика и торевтика Северного Причерноморья. – ОАМ. –Одесса, 2010.–I–С.13-26.

- ²⁰ Карышковский П.О. Монеты Ольвии.... – С. 82.
- ²¹ Зограф А.Н. Античные монеты//МИА. – Вып.16.– 1951. – С.131; Фролова Н.А., Абрамзон М.Г. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог. – М., 2005. – С.31.
- ²² Карышковский П.О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии....–С.136-137.
- ²³ Карышковский П.О. Монеты Ольвии.... –С.81(№88).
- ²⁴ Карышковский П.О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии....–С.137.
- ²⁵ Николаев Н.И. О новом направлении исследований надписей....–С.241.
- ²⁶ Николаев М.І. Нові матеріали про діяльність Калініка Євксенова в Ольвії в IV ст. до н.е. // Гілея. – 2012.– №57 (2) – С.160.
- ²⁷ Карышковский П.О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии....–С.137.
- ²⁸ Николаев Н.И. К датировке и реконструкции посвящения IOSPE Γ² 163 Аполлону Дельфинию из Ольвии // VIII Областная краеведческая конференция. – Николаев, 2010. – С.92-93.
- ²⁹ Карышковский П.О. Монеты Ольвии ... –С.81(88).
- ³⁰ Карышковский П.О. Монетное дело ... –С.290, №183; Фролова Н.А., Абрамзон М.Г. Монеты Ольвии ... –С.228.
- ³¹ Карышковский П.О. Монеты Ольвии ... –С.81.(№68).
- ³² Николаев М.І. Просопографічні дослідження монет Ольвії останньої чверті III–раннього II ст. до н.е. // Чорноморський літопис. – Миколаїв, 2012. –№5.
- ³³ Виноградов Ю.Г. Митридат Евпатор и Ольвия // ДП. IV чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. – 1998. – С. 42-45.
- ³⁴ Иванчик А.И. Стефан, сын Александра из Смирны: Ольвия и ее эвергет второй половины II в. до н.э. // Нумизматика и эпиграфика. –М., 2011. – XVIII. – С. 15-38; Ivantchik A.I. Dedication to the Goddess Ma from Olbia (IOIb 74) // Ancient Civilizations from Skythia to Siberia. – 2004.
- ³⁵ Нечитайло В.В. Каталог античных монет Ольвии. – К., 2000. –№ 572; инв. № 27702 Одесского археологического музея.
- ³⁶ Nikolayev M. I. 2012. New Materials on Activities in Olvia of Stephan the Son of Alexander of Smyrna // Гілея.– №64 (9)–С.147-150; Николаев Н.И. Ольвия и Митридат: новый исторический источник // Историчний архів. – Миколаїв, 2013.
- ³⁷ Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. – К., 1989. – С.54.
- ³⁸ Наумов В.И. Редкая серебряная монета Ольвии из собрания Одесского археологического музея // Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья. – К., 1989. – С. 125.
- ³⁹ Карышковский П.О. Из истории монетного дела Ольвии в эпоху эллинизма// МАСП. – Вып.4. – 1962.– С. 104.
- ⁴⁰ Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья....– С.54.
- ⁴¹ Наумов В.И. Редкая серебряная монета Ольвии из собрания–С.125.
- ⁴² Николаев Н.И. Ольвия и Митридат: новый исторический источник // Историчний архів. – Миколаїв, 2013.